

Қ. Ө. ЕСЕНОВА

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕГІ СҰРАУЛЫ КОНСТРУКЦИЯЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Публицистикалық шығармаларда өнімді қолданылып, аса маңызды стильдік қызмет атқаратын синтаксистік құрылымдардың бірі — сұраулы сөйлемдер. Олар айтылар ойды, хабарды ұтымды, мөнерлі жеткізудің тәсілі ретінде кеңінен қолданылады. Ғалым О.Бүркіт публицистикалық шығармалардағы сұраулы конструкцияларға жан-жақты талдау жасау арқылы оның (сұраулы сөйлемдердің) мынадай мағыналарды білдіру үшін жұмсалатындығын көрсетеді: «1. Сұрау мағынасы немесе тура мағына: *Сергелдең себебі неде?* 2. Хабарлау мағынасы: *Кенші үшін бұдан асқан құрмет бар ма? — Әрине жоқ.* 3. Сұрақ жауапқа бағытталып осы арқылы мәтінді жан-жақты кеңейту, дамыту. Бұл қазіргі публицистикалық шығармаларда жиі қолданылатын өнімді тәсіл болып есептеледі: *Студенттік жылдар не үйретті? Асыл уақыттың қадірін кезінде дұрыс бағалай алдық па? деген сауалдар күні ертең жоғары білімді әрбір маманды ойландырары сөзсіз. Олар бүгінгі студенттерді толғандырмай қоймайды...* 4. Сұрақ формасы арқылы оқушы мен автор арасын байланыстыру... [1, 24]. Сонымен қатар зерттеуші сұраулы сөйлемдердің үш түрлі берілу формаларын көрсетеді: а) сұрақ-жауап арқылы; ө) хабарлау-сұрақ-жауап арқылы; б) хабарлау-сұрақ арқылы баяндау.

Публицистикалық шығармаларда сұраулы сөйлемдер жиі кездеседі. Сұраулы сөйлемдердің тілдік табиғатын ашып, анықтауға арналған ғылыми зерттеулер біршама көп. Әдетте, сұраулы сөйлемдер «логикалық мазмұнын, логикалық мазмұнына сай форма қалыптастыруын ескергенде, 4 топқа бөлінеді. Олар: ашық сұрақты білдіретін сөйлемдер, альтернативті сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер, риторикалық мазмұндағы сұраулы сөйлемдер, түрткі сұрақты білдіретін сөйлемдер».

Сұраулы сөйлем арқылы адресанттың өртүрлі ішкі мақсаты: құптату, мойындату, хабарлау сияқты түрлері жүзеге асады. Осыған байланысты К.А.Рогова: «Бұл жерде сұраулы сөйлемдер эмоционалдық әсер ету (көңіл күйге) тәсілі (құрамы) ретінде жұмсалады. Сұрақ-жауап конструкциялардың 1-бөлімі көбінесе бірнеше сұраулы сөйлемдерден тұратын болып келеді, олар өзара (деталдау) бірін-бірі толықтырулар (бір ойды та-

рату, кеңейту) қатынасында болады. Риторикалық мөнерліліктің бұл тәсілі бір мәселеге оқырман назарын аудару үшін қолданылады» дейді [2, 133].

Көбінесе публицистикалық шығармаларда сұрақ қойылғанымен, оларға тікелей жауап берілмейді. Аудиторияға бағытталған сұрақ жауапсыз ашық күйінде қалады. Адресант сұраулы сөйлемді өртүрлі мақсатта қолдануы мүмкін. Оның түпкі мақсатын сұраулы сөйлемнің құрылымы арқылы және тұтас мәтін мақсатымен анықтауға болады. Сөйлеуші өз мақсатын жасырын беруі үшін сұраулы сөйлем құрылымын таңдауы прагматикалық қажеттілікпен байланысты. Ол тыңдаушыға әсер етуді ғана көздемейді. Өзінің мақсатын, ішкі ниетін толық жеткізуді, тыңдаушымен сыпайы қарым-қатынасты сақтауды мақсат етеді. Сыпайылық этикетін сақтаумен байланысты қолданылатын сұраулы сөйлемдер конверцияланып, адамдар арасында салт-дәстүр, ережелерді сақтаудың тілдік көрінісі ретінде қалыптасқан. Ал сөйлеушінің ішкі сезімімен байланысты эмоционалды, экспрессивті мәндегі тұрақты шегендеуішті сөйлемдер сөйлеуші позициясын айқындап, қарсылық білдірудің өртүрлі мақсатын жеткізеді [3, 136].

Газет мәтінінде дәйектеу мен логикалық дәлелдемелердің жасырын берілетін **түрлері лексика-синтаксистік деңгейде** айқын көрініс табады. Ол түрлер индивидтің (адресанттың) эмоциясына, ойлау жүйесіне және пайымдауына белгілі бір дәрежеде әсер етеді.

Дәйектеудің түрлері мәтін **астарлылығының** жасырын жүйесі болып танылады. Ол жүйенің негізгі міндеті реципиент назарын автор (насихаттаушы) үшін қолайлы, соған қажетті бағытқа аудару болып табылады, яғни бұл объективті-өлеуметтік болмыстағы қандай да бір құбылысқа берілетін бағаның сипатына байланысты мәселе (бағыт).

Газет мәтінінде кеңінен қолданылатын негізгі тілдік тәсілдердің (құралдардың) бірі **бөгде сөз қатысымен жасалған синтаксистік конструкциялар**. Іс жүзінде әрбір ақпараттың хабарламада коммуникатор (автор) не ірі саяси қайраткерлердің беделіне немесе қандай да бір ақпараттық дереккөзге сүйену арқылы өз пікірін дәйектейді.

Дәйектеудің бұл тәсілі дәйексөз алынған дерек-көздің беделі, қоғамдағы орны, салмағы арқылы аудиторияны осы мәтінде сөз болған қандай да бір оқиға-құбылысқа берілген бағамен (яғни автордың көзқарасымен) итермелейді, түрткі болады, яғни қабылдаушыны сендіру, иландыру қызметін атқарады. Автор сөзіне өзге бір адамның немесе ақпарат көзінен алынған сөздің қосыла қолданылуына негізделген мұндай конструкциялар ол ойдың оқырманға дәл және анағұрлым шынайы сипатта, түпнұсқада жеткізілу тәсілі ретінде қызмет етеді.

Реципиентке астыртын түрде логикалық-эмоционалдық әсер ету үшін қолданылатын синтаксистік тәсілдердің кеңінен тараған бір түрі — **қарапайым сұраулы конструкциялар**. Жаппай ақпараттандыру процестерінде жиі пайдаланыла отырып олар мәселені қою проблемасы арқылы дәйектеуді жүзеге асырады. Хабарланып отырған ақпаратты қалың көпшіліктің бәрі бірдей дұрыс қабылдай қоймауы ықтимал екендігін алдын ала болжайтын автор оны сұрақ түрінде береді. Сонда ол сұраққа берілетін жауап **ақпараттық хабарламаға автор тарапынан берілген бағаны** (пікірді) дәйектеу тәсілі болып шығады. Осылайша аудиторияда туындауы мүмкін барлық күмән жойылады, ал оқырман баяндалып отырған ақпаратты толығымен дәлелді, шынайы деп қабылдайды.

I. Газет беттерінен жиналған мысалдарды сұрыптай келе проблеманы сұрақ қою арқылы көтеру тәсілімен жасалған конструкцияларды **ойтүрткі құрылымдар** деп атауды жөн көрдік. Бұл топқа жататын конструкцияларға екі немесе бірнеше сұрақтың қабаттаса қойылуы тән. Бұл арқылы адресант өзі қозғағалы отырған мәселенің негізгі деп таныған қырларына оқырман назарын аудару үшін ашық түріндегі сұрақтарды қолданады. Мысалы:

Қазіргі таңда оралмандардың мәселесі қаншалықты шешіліп жатыр? Жыл сайынғы бөлінетін 11 миллиард теңгенің орындалуы қалай? Мәжілістің кешегі өткен жалпы отырысында депутаттар осы мәселелерді қызу талқыға салды (Егемен Қазақстан, 13.01.06).

Балаларымызды не үшін сынақтан өткізіп, «Боллашақ» бағдарламасы бойынша шетелге жіберіп жатырмыз? Сол балаларға қойған талапты неге біз өзімізге қоймаймыз? Алдымен «өзім мемлекеттік тілді білемін бе?», «мемлекеттік тілді дамытуға қандай үлес қосып жатырмын?» деп өзімізден сұрауымыз керек (Жас Алаш, 17.01.06).

Бұл да — шындық. Бірақ ана тілінің атқаратын қызметі тек сол ғана ма? Тілдің коммуника-

тивтік қызметтерінен басқа ерекше атауға тұрарлық эстетикалық және куммулятивтік қызметтері тағы бар емес пе? (Егемен Қазақстан, 13.01.06).

Осыны қазіргі жастар біле ме, Тоқтар Әубәкіровты үлгі өнеге тұта ма? Осы батырларымыздың потенциалын қалай пайдаланып жатырмыз, ерлігін жастарға үлгі ете алдық па? Жоқ әлде батырларды өлгеннен соң ғана құрмет тұтуымыз керек пе? (Жас Алаш, 17.01.06).

Біз осы қайда барамыз? Жаратқан осы жандарға екінші рет ана болуға мүмкіндік бере ме? Кім білсін... таразы жоғарыда ғой! (Алматы ақшамы, 31 желтоқсан, 2005).

Осы мысалдағы *таразы жоғарыда ғой* деген сөйлем ойды имплицитті түрде жеткізіп тұр. Публицистикалық мәтінде кейде екі түрлі ақпарат кодқа салынады: бірі — мазмұндық ақпарат болса, екіншісі — эстетикалық ақпарат. Мәтіндегі тілдік таңбалар жүйесі өзінің эксплицитті мағынасында жұмсалып тұрады. Ал эстетикалық кодты ашу күрделі болып келеді, өйткені имплицитті мағына мәтінде арнайы таңбалармен берілмейді, ол адресаттың өз еншісіне қалады. Жоғарыдағы мысалдағы *таразы жоғарыда ғой* деген тіркес **күдіретті Алла өзі жазалайды, Алланың алдында жауап береді** деген жасырын ойды меңзейді.

Жоғарыда келтірілген мысалдардағы бірінші сөйлемде коммуникатор мәтін барысында бірнеше сұрақтан тұратын конструкцияларға акцент жасау арқылы аудиторияның назарын негізгі ақпаратқа аударады. Ол (сұрақтар) адресант пен адресат арасын байланыстырушы функциясын атқарады әрі реципиенттің ойлауына түрткі болады. Сөйтіп коммуникатор мен аудитория арасында тығыз байланыс орнайды. Ал соңғы сөйлемде автор ритмикалық — қайталанбалы (түрткі) сұрақтар қою арқылы оқиғаны дамыту функциясын алға тартқан.

II. Иландыру, сендіру мақсатындағы сұраулы құрылымдар.

Мұнда көбінесе автор оқырманды хабарланатын фактіге, оқиғаға қатысты өз пікірімен келістіру үшін, яғни ақиқат болмыстағы дерекке (фактіге) өз тарапынан берілетін бағаның дұрыстығына, орындалғанына шүбә келтірмейтіндей етіп сендіру үшін көптеген мәселелерді бірінен кейін бірін бірнеше сұрақ қою арқылы (шұбыртпалы сұрақ) қозғайды да, өзі сол сұрақтардың жауабын нанымды, сенімді етіп береді. Мұндайда әсіресе сөйлемдердің біркелкі не сұраулық демеулігі арқылы (*-ма, -ме, -ба, -бе*) не емес пе? формасымен немесе көдімгі сұраулы есімдіктер

арқылы (**қалай қалай; не үшін не үшін; неліктен неліктен**), яғни қайталанбалы формада болуының мәні зор. Бұл — әсіресе оқырман санасында бір сұрақтың бірнеше рет жаңғыртылып отыруы арқылы орнығуын көздегенде қолданылатын тәсіл. Мысалы:

Осы жылдар ішінде елімізде тыныштық, таулық, ұлтаралық, дінаралық келісім орнап отырғаны рас па? Рас. Біздің жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнім көлемі бойынша тәуелсіздік жолына өзімізбен қатар түскен елдердің бәрінің алдында келе жатқанымыз рас па? Рас. Оны айтасыз, даму қарқыны жөнінен мұндайлық жоғары көрсеткіштерді әлемде тек Қытай мен Қазақстан танытып отыр деген бағаны басқа біреу емес, атақты академик Аганбегянның өзі бергені рас па? Рас. Ғасырлар бойы шешілмей келген шегара мәселесінің осы 14 жылдың ішінде біржолата түпкілікті шешілгені рас па? Рас. Қалада да, далада да құрылыс қарқын алғаны, Астана, Алматыға қарап аудан орталықтары түрлене түскені рас па? Рас. Бұрын төселмеген жолдардың төселіп, бұрын салынбаған көпірлердің салынып жатқаны рас па? Рас. Ең бастысы халықтың ертеңгі күнге сенімінің ең негізгі көрсеткіштерінің бірі ретінде елде демографиялық серпіліс сезілетіні, бала туудың көбейгені рас па? Рас. Экономикалық бәсекеге қабілеттілігі көрсеткіші бойынша Қазақстанның әлемдегі 61-ші орынға шыққаны, сөйтіп бұл жөнінен де ТМД-дағы елдердің бәрін артта қалдырғаны рас па? Рас. Осындай «растарды» жалғастыра беруге болады (Егемен Қазақстан, 13.01.06).

Бұл мысалдардан байқағанымыз: адресант сұраулы сөйлемде бір хабарды сұрап білуден гөрі, хабарды, ойды жеткізудің бір құралы ретінде пайдаланған. Айтайын деген ойды жай хабар түрінде беруге де болады. Бірақ сұрақ қою және оған жауап беру — ойдың сатылы дамуындағы бір баспалдақ, жана ойды берудің ұтымды тәсілі, ал бұл ұтымды тәсіл реципиент көңілін аударудан туындайды. Мұндай сұраулы конструкциялар мәтіндегі көтерілетін мәселенің қоғамдық маңызымен, соған сәйкес қойылатын мақсатпен (сендіру, мойындату) авторлық позициясының ашық берілуімен, қатысым сипатында автордың жетекші өрі әсер етуші қызметімен, оның (адресанттың) екі жақты үнемі өңгімеге тартып отыруымен ерекшеленеді. Бұнда коммуникатор жеке сипатта болса, реципиент жалпы сипатқа ие.

III. Күмән тудыру мақсатындағы сұраулы құрылымдар.

Қоғамда болып жатқан әр түрлі оқиғаларға қатысты тұжырым жасауға, ой қорытуға дәлелі

жеткіліксіз, көзі анық жетпейтін жағдайларда автор фактіні ашық хабарлайды да, оған қатысты баға беруді, тұжырым жасауды оқырманның еншісіне қалдырады. Алайда сол мәселеге қатысты өз ойында туындаған сұрақтарын қоса беріп отырады, яғни бұл жерде оқырманға тікелей емес, жанама әсер етеді. Мысалы:

Ертең мұнайдың бағасы түсіп кетсе не болмақ? Оған ешкім кепілдік бере алмайды (Жас Алаш, 17.01.06).

Ресей Украина секілді туыс, мықты мемлекетпен осылай ойнап отырса, ертең бізге дәл осылай тісін батырмасына кім кепіл бола алады? (Жас Алаш, 17.01.06).

Мәселен, өзбекстандық агент неліктен Ресей басылымдарына бармаған? Өзбекстанда ондай мүмкіндік жоқ дейік, бірақ Қазақстанға келген ол осында тіркелген батыстық, шетелдік тілшілерге жол таба алмап па? Әлде, Ислам аканың аяғынан шалғызуға қазақ көршілерін қолайлы санағаны ма?

АҚШ-қа, батыс елдеріне жақпаған диктатордың жағасына жармастыру арқылы бедел бәсекесі байқалатын қазақстандық әріптесі өз ұпайын түгендеп алсын дегені ме? «Мегаполисте» жарияланған үрей туғызарлық жайттардың Қазақстанда орын алуы мүмкін бе? Халықты осылайша қорқытып қоялық дейтіндердің арамза мақсаты ма әлде бұл? (Жас Алаш, 17.01.06).

IV. Ақпаратты нақтылау мақсатындағы сұраулы конструкциялар.

Дұрыстығы дау тудырмайтын, қандай да бір саяси астары байқалмайтын ашық фактілерге байланысты мәселелер сөз болғанда автор оқырманға жанама түрде әсер ету үшін нақтылау мәнді сұрауларды қояды. Мысалы:

Ал тіліміз үшін бүгінгі күрес демократия, егемендік, сөз бостандығы жағдайында өтіп жатыр емес пе? (Егеменді Қазақстан, 13.01.06).

Жергілікті жерлерден шындық пен әділет таппаған адамдар «Жас Алашқа» бармағанда, қайда барады? (Жас Алаш, 26.01.06).

Тіл қасіретіне ұшыраған халықтың мұң-зары одан кейін тоқтап па еді? Жоқ, ешбір тоқтаған емес. Ал қоғамда бізге дейін де тіліміз үшін талай күрес болған жоқ па еді? Халқымыздың саналы азаматтары (А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Х.Досмұхамедұлы, Ә.Бөкейханов т.б.) замана райына қарай қазақ тілінің тағдыры үшін күресін ешқашан тоқтатқан емес еді ғой (Егеменді Қазақстан, 13.01.06).

Соңғы мысалда сұраулы конструкциялардың қайталанбалы, ритмикалық формасы ондағы ойды біртіндеп дамуына, өрби түсуіне әсер етіп тұр.

V. Эмоционалды-экспрессивтік сипаттағы сұраулы құрылымдар.

Қоғамда орын алған қандай да бір айрықша оқиғаға, сенсациялық жағдайларға баса назар аударту үшін, қалың көпшілікке ерекше әсер ету үшін автор арнайы эмоционалды экспрессивтік мәндегі бірліктерді қолдануы мүмкін. Мысалы:

Бұл сұмдық қой! Мұндай жағдай қандай елде бар? Тек бізде ғана! (Жас Алаш, 17.01.06).

Мемлекетті терроршылардан қорғап жүргендей сезінген камера агенттері ондайда аянып қалсын ба? Бұрынғыдан да белсене кірісетіндей (Жас Алаш, 17.01.06).

Міне... қызықтың көкесін қараңыз. Судың да сұрауы бар емес пе? Оның қасында адам баласының сұрауы мен обалы кімнің мойнында?... (Алматы ақшамы. №25, 24 маусым, 2005).

Құдай сәтін келтірсе, бәрі қолдағы шаруа көрінеді ғой, дәл сол тұста осы ауруханаға корей ұлтының 16 жастағы үлбіреген жап-жас бойжеткені Зина да түсе қалса болар ма?! (Егемен Қазақстан. 13.01.06).

Келтірілген мысалдардан сұмдық, қызықтың көкесі сияқты сөздердің семантикалық аясы өте кең. Мұның таза қазақы менталитетке тән қолданыстар екендігі де көпшілік қауымға айрықша әсер ету үшін, яғни елді елең еткізу үшін қолданылып тұрғаны сөзсіз. Қазақ тілі – анам тілі деп санайтын және күнделікті коммуникацияда бірінші тіл есебінде қолданатын реципиенттер санасында бұл сөздерді алғаш естігенде немесе оқығанда «ақылға сыймайтын», «елден ерекше», «кісі шошынатындай», «жан түршігерлік» т.б. сияқты ассоциациялар туындайды. Ал екінші қолданыс (қызықтың көкесі) еріксіз *қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресің* деген фразеологизмді еске түспеді, яғни бұл сөзден кейінгі хабарланатын ойдың тым сорақы екендігін қоғамда бірыңғай, оң пікір туындата қоймайтындығын байқатады, тілдік санасында аталмыш фразеологизм қоршауында (шеңберінде) орныққан өзіндік бейнесі бар көке сөзі, яғни бір нәрсенің шегі, мәресі, жеткен жері, шектен шығуы сияқты үстеме мәнге ие лексикалық бірлік реципиенттің

ақпаратқа деген қызығушылығын арттыра түсетіні сөзсіз. Әрине, әрі қарай баяндалатын мәселе оқырман күткендей «сұмдық» болмауы да мүмкін. Бірақ мұның өзі автордың реципиенттің қабылдауына ерекше әсер ету үшін ұтымды деп тапқан тәсілі.

Публицистикалық шығарма бұқара санасына әсер етуге бағыттталып отырылады. Бұл процесте адресант фактілерді тек жалаң баяндап қана қоймай (бұл – объективті жағы), оның қоғамдық маңызымен оған өзінің адамгершілік көзқарасын да қосып береді (бұл – субъективті жағы). Осы қызметті сұраулы конструкциялар атқарады.

VI. Аралас типті құрылымдар.

Бұл сұраулы конструкция жоғарыда аталған типтердің екеуін немесе бірнешеуін біріктіре отырып әр алуан қызмет атқаруы мүмкін. Мысалы:

Біз білгенді жоғарыдағылар сезбейді деймісіз? (Жас Алаш. 17.01.06).

Бұл мысалдағы сұраулы конструкциялардың ойтүрткі және күмән тудыру мақсатында (екі типінің) аралас қолданылуы адресант мақсатынан туындаған.

Газет мәтініне синтаксистік талдау жасау арқылы сұраулы конструкциялар қолданысының мынадай бірнеше түрін бөліп көрсетуге болады:

1. Ойтүрткі сұрақ.
2. Иландыру, сендіру сипатындағы сұрақ.
3. Күмән тудырушы сұрақ.
4. Нақтылаушы сұрақ.
5. Эмоционалды-экспрессивтік сипаттағы сұрақ.
6. Аралас типтегі құрылым.

Бұл мақалада адресант интенциясын білдіруші тәсілдердің ішінен сұраулы конструкцияларға тоқталдық. Олардың қолданылу мақсатына қарай типтерге бөлдік.

ӘДЕБИЕТ

1. Бүркітов О. Публицистика тілінің сыпаты туралы // ҚазССР ҒА Хабаршысы. Филология сериясы. 1986. №3.
2. Рогова К. О лексическом повторе в публицистической речи // Проблемы функционирования языка его разновидностях. Пермь, 1981. С. 128-135.
3. Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагматикалық аспектісі. Алматы, 2001.